

Лекції №2-3 «Основні соціальні цінності, поняття та зміст демократії»

Вважається, що першим поняття “демократія” вжив давньогрецький історик Фулідід (бл. 460–400 до н. е.), пояснюючи, що демос — це народ, кратос — влада: отже, демократія — це народовладдя. Насправді, точний переклад цього терміна з грецької означає народовладдя, чим наголошується, що йдеться про суверенітет, верховенство народу стосовно органів державної влади.

Демократія (грец. *demokratia* — влада народу, від *demos* — народ і *kratos* — влада) може і розглядається фактично в трьох основних інтерпретаціях. Перша інтерпретація: демократія подається і пояснюється як народовладдя. В історичному плані, як зазначалося, вважається, що демократія, як влада народу, виникла у Давній Греції (в Іонії) і спиралася на відповідні, прогресивні на той час господарські і національні відносини. Класичною у Давній Греції вважали демократію, створену в VI ст. до н. е. Клисфеном.

Вона, головним чином, спрямовувалася проти замкнених соціальних станів (родових, рабовласницьких), угруповань та їх економічної влади. Крім того, визнавалося, що державна влада належить спільності громадян віком понад 30 років. Такі громадяни як мінімум раз на місяць не в народних зборах вирішували різноманітні державні питання. Друга інтерпретація: демократія це те, що пов'язане і характеризується відповідним державним влаштуванням. Йдеться про визнання народом джерела влади на принципах рівності і свободи. Пізніше, й особливо у XX–XXI ст., демократію розуміють як владу більшості при дотриманні одночасно прав меншості, з одночасним верховенством закону, розподілом влади, виборністю основних органів держави, наявністю широких прав і свобод громадян. При цьому розрізняють демократії: безпосередню і представницьку. Безпосередня демократія — це прийняття основних рішень щодо державних питань і проблем безпосередньо усіма громадянами на сходах, виборах, референдумах і т. ін. Якщо рішення

приймаються виборними установами — радами, парламентами, сеймами тощо, — то така демократія характеризується як представницька. Третя інтерпретація демократії має місце тоді, коли йдеться про колективну діяльність усіх громадян, їхні рівні права та обов'язки скажімо в партії, об'єднанні, групі тощо.

Наведені інтерпретації поняття (і сутності) “демократії” не поодинокі. Наприклад, українські дослідники Б. Кухта і Л. Климанська вирізняють чотири основних значення поняття “демократія”:

- перше, яке вважають класичним, пов'язане з народовладдям. До такого поняття найчастіше вдаються представники влади, розуміючи його так, як головним чином воно було сформульоване філософами Греції та Риму;

- друге поняття вживається тоді, коли намагаються трактувати демократичною будь-яку організацію, структуру, установу, де нібито є рівноправні відносини між усіма її членами. Наприклад, партійна, виробнича демократії;

- третє поняття має відношення до демократії, як ідеалу суспільного устрою. Складниками такого ідеалу вважають певні суспільні цінності, як-то: свобода, рівність, братерство, права людини, народний суверенітет тощо;

- четверте поняття розглядається як соціальний та політичний рух за народовладдя, за здійснення демократичних цілей та ідеалів. У боротьбі з абсолютизмом цей рух виник у Європі як спроба забезпечити рівність усіх соціальних станів, а особливо третього стану.

У найзагальнішому плані поняття “демократія” використовується як: а) характеристика історичних типів державно-політичного устрою; б) означення політичного процесу з відповідними методами і процедурами, що забезпечують участь народу в управлінні державою, всіма суспільними справами; стосовно організації та діяльності окремих політичних і соціальних структур у різних сферах суспільного життя. Термін “демократія”

саме як соціальне явище можна пояснювати кількома основними значенням, що мають пряме відношення до її практичного функціонування (реалізації).

- демократія, як влада народу, “правління народу, обране народом і для народу” (А. Лінкольн);

- демократія, як форма устрою будь-якої організації, де існують рівноправні можливості щодо участі в організації й управлінні діяльності такої організації;

- демократія, як ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість, права людини, народний суверенітет;

- демократія, як суспільно-політичний рух, народовладдя, здійснення демократичних цінностей та ідеалів.

В іншій інтерпретації, як соціальне явище, “демократію” можна пояснювати і в таких її значеннях:

- влада народу. Тобто це форма політичного, державного устрою, відповідно до якого народ визнається основним носієм суверенітету і єдиним джерелом влади на основі принципів свободи, рівності та запровадження відповідних процедур, правових гарантій їх реалізації у всіх сферах життя суспільства;

- конкретно-історичне втілення і реалізація ідей рівності та справедливості у процедурах прийняття рішень відповідно до волі більшості, з одночасним правом меншості на протистояння більшості;

- заперечення монополії будь-чого, будь-якої групи, частини соціуму на точку зору, дію і т. ін. Сучасна політологічна література містить немало й інших визначень поняття “демократія”.

Так, автори ґрунтовної праці “Основи демократії” дають таке початкове визначення цього поняття: “Демократія — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування)”.

Розуміння демократії може бути і як нормативного феномену, і як емпіричного явища. Нормативне розуміння демократії має місце, коли йдеться про участь громадян в управлінні державними справами, хоча демократія, в ідеалі, ніколи не була владою народу. Максимально, вона була владою більшості над меншістю, а частіше — добре організованою і здійснюваною владою меншості.

Емпіричне розуміння демократії мають тоді, коли досліджують демократію без будь-якої ідеалізації, тобто такою, якою вона є насправді, незалежно від цінностей, проголошених державою.

Відтак демократія є одночасно і результатом абстрактних роздумів і бажань, і відображенням реально існуючих у суспільстві соціальних, політичних процесів. Розпочинаючи розгляд феномену “демократія”, мабуть усі фахівці звертаються до висловлювань, думок і точок зору Платона, Аристотеля та інших філософів Стародавнього світу. Однак і вони, а точніше, найперше вони не розглядали демократію у якомусь статичному, однозначному визначенні, як певний ідеальний рецепт. Тут треба брати до уваги кілька складових. Перша складова. Філософи давнини розрізняли форми правління у великій залежності від того, хто править — одна людина, небагато людей чи весь народ. Звідси і три основних стани (форми) правління: монархія, аристократія і демократія. Друга складова. Політичну форму правління Платон, Аристотель та їхні сучасники завжди розглядали як динаміку, змінність залежно від конкретного суспільно-політичного розвитку суспільства. Оскільки така форма правління є рухливою, то і демократія не може не мінятися. Тож демократією можна вважати і таку модель політичної системи, де помітною є саме участь народу в управлінні усіма соціальними справами: це ситуація, коли народ визнається вищим джерелом влади; існує виборність усіх основних інститутів держави та їх періодична звітність перед народом за свою діяльність; рівність виборчого права усіх громадян; підпорядкування меншості більшості в ситуації прийняття рішень.

Демократія будь-де існує у двох основних формах: пряма і представницька.

Пряма (безпосередня) демократія має місце тоді, коли забезпечена найповніша участь громадян певної держави в управлінні державними справами. До реального вияву прямої демократії відносять, зокрема, референдуми, всенародні голосування при прийнятті окремих законодавчих, нормативних актів, плебісцити — як форма опитування населення для вирішення питань регіонального, територіального масштабу.

Представницька демократія є ядром теорій демократії, що ґрунтуються на ліберальних, плюралістичних та інших теоріях. Вважають, що представницька демократія має ті переваги, що унеможливорює, або зменшує необхідність встановлення тоталітарних режимів.

У такій формі демократія досить поширена в Європі, де панує лібералізм. Водночас представницька демократія надає можливості для перекручування волі та інтересів народу, створює умови для монополізму на істину. Представництво є також джерелом відчуження мас від влади, оскільки передавання повноважень позбавляє багатьох людей безпосередньо впливати на вирішення багатьох питань загальносуспільного значення. І все ж саме представницька демократія набула великого поширення. З демократією, як цілісною соціально-політичною сентенцією, надто тісно поєднується суверенітет.

Суверенітет (від франц. *souverainete* — верховенство, найвища влада) — незалежність суб'єкта, організації, що полягає у праві самостійно розв'язувати свої внутрішні справи без втручання в них будь-якої особи, установи. Стосовно демократії важливо мати на увазі, що таке суверенітет народний, національний і державний.

Суверенітет народний — це повновладдя народу. Воно ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом влади у цій державі та на реальному, а не теоретичному володінні народом політичними та соціально-економічними засобами для участі в управлінні справами суспільства. По суті суверенітет

народний є природним правом народу, самих людей сповна розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний лад, устрій, який відповідає його волі. Відтак влада народу не може ніким бути обмеженою, якщо народ сам добровільно не йде на обмеження. Таке обмеження може мати місце шляхом вступу у відносини з іншими народами, створення різноманітних міжнародних організацій і об'єднань. Врешті воля народу і є тим справжнім базисом, на якому ґрунтується правова, демократична держава.

Суверенітет національний нерідко плутають із суверенітетом народним, однак це суверенітет іншого виду. Йдеться про повновладдя окремої нації, її політику і волю. Часто, коли говорять про владу народу, вживають термін народна демократія. Така демократія, на думку А. Толстоухова, ґрунтується на наступних суверенних підходах і принципах:

- принципи суверенної демократії. Це ситуація, за якої неможливо “імпортувати політичні стандарти” й зловживати “світовим ринком” демократичних процедур;
- принципи федералізму (самоуправління та самоврядності). У цьому випадку народ керує сам через механізм здійснення влади, які на конституційному рівні називають державою;
- принцип відповідальності перед народом;
- принцип інформаційної відкритості та прозорості і передбачуваності дій влади;
- принцип рівних можливостей. Йдеться про три основних гілки влади та наявність системи стримань і противаг з метою запобігання узурпації влади будь-якою її гілкою, політичною силою чи політиком;
- принцип забезпечення прав меншості. Йдеться не про звичайне представництво меншості в парламенті, як опозиційної сили, а про реальну діяльність і можливість меншості колись стати більшістю. Це також умова задля того, щоб у країні не запанувала “тиранія більшості”;
- принцип змінності влади та посадових осіб;

- принцип політичного плюралізму. Це зовсім не означає можливість будь-якої політичної сили мати владу, але заперечується узурпація влади такою силою, коли зникає політичне багатоманіття;
- принцип забезпечення прав і свобод людини;
- принцип гуманізму. Мається на увазі, що за справді демократичного народовладдя будь-яке насильство над людиною неможливе і не припустиме, а основним засобом політичного протистояння і боротьби є переконання;
- принцип верховенства права. Усі рівні перед законом і суворо дотримуються закону. В ідеалі усі ці принципи мають сприяти функціонуванню справжньої демократії, існуванню демократичних режимів.

Із демократією нерозривно пов'язані такі соціальні явища, як рівність, свобода, свобода слова, громадянські свободи, гласність, громадська думка, національний ідеал, політична культура та ін.

Рівність загалом трактується у двох значеннях. Перше — базове значення: люди постають як рівні істоти (расова, етнічна, гендерна рівність). Вважається, що у такому значенні цей термін є логічною складовою лібералізму. Друге значення називають розподільчим. Згідно з ним узаконюється більш-менш рівний розподіл економічних благ, соціальних можливостей та політичної влади між людьми (соціалістична рівність, яка себе не виправдала). У цьому значенні термін “рівність” найчастіше вживається в егалітарних лівих ідеологіях.

Рівність, звичайно, розглядають у двох вимірах: рівність політична і рівність соціальна. Рівність політична — це власне рівний розподіл влади, що передбачає і забезпечує можливість для кожного громадянина формувати політичні організації і брати участь у їхній діяльності; свободу вираження власної думки; право голосу; право обирати й бути обраним в органах державної влади; право політичних лідерів на відкриту політичну конкуренцію, використання альтернативних джерел інформації; вільні і

чесні вибори; наявність урядових інститутів, що залежать від голосів виборців тощо. Рівність соціальна — один з основних принципів і ідеалів справедливого суспільного влаштування, яка створює необхідні умови для формування і розвитку різних форм власності; забезпечує право на працю і гідну винагороду за неї; викорінення споживацтва, незаконних прибутків і привілей; закріплює справжні рівноправні стосунки між громадянами. За рівності соціальної громадяни мають право вільно висловлювати й обстоювати свої інтереси. Виключається диктатура будь-якого класу, партії, об'єднання, групи, створюються максимально рівні умови (особливо для молоді) стартових можливостей громадян. Стан соціальної рівності характеризує цивілізаційний рівень розвитку суспільства, його гуманістичну спрямованість, коли на перше місце як пріоритет ставиться людина (особистість). Свобода взагалі — це спроможність (можливість) людини діятиві відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Слід зауважити, що це не є зовсім наукове визначення поняття “свобода”. У загальнофілософському визначенні “свобода” — це: а) можливість вияву суб'єктом своєї волі; б) незалежність, відсутність будь-яких незручностей або обмежень або для влади, владних структур, або для членів суспільства; в) взагалі відсутність обмежень; г) стан того, хто не знаходиться в неволі.

Окремо можна говорити про свободу політичну і свободу в юридичному розумінні. Свобода політична — це сукупність правових норм, в яких закріплюється і відображується становище людини, будь-якого політичного суб'єкта в державі. Такі свободи закріплюються, звичайно, в конституціях окремих держав. У Загальній декларації прав людини до таких свобод передусім належать: свобода слова, друку, отримання інформації, свобода організації політичних партій і асоціацій, свобода політичних виступів — мітингів, демонстрацій, страйків і т. ін. Тобто у політичному відношенні свободу розуміють як те, що індивід, група, організація, держава не зобов'язані дотримуватися якоїсь

визначеної, однозначної поведінки, їх не примушують до цього діяти засобами саме політичного тиску. Свобода в юридичному розумінні означає, що людина не зазнає примусового затримання, арешту, не виконує дій, нав'язаних супроти її власної волі чи бажань.

Громадянські свободи — це свободи, які захищаються або мають захищатися законом. До основних ознак такої свободи належать свобода слова, рухів та об'єднань. Свободи становлять важливий різновид прав людини, хоча питання про те, чи є вони більш або менш важливими, ніж інші подібні права, доволі спірне. Зазвичай захист основних громадянських свобод пов'язують із сучасним лібералізмом.

Гласність як поняття соціального стану суспільства увійшло у вжиток наприкінці ХХ ст., для визначення одного з напрямів політичного курсу, проголошеного в колишньому СРСР М. Горбачовим (політика “гласності”). У такий спосіб характеризувалося суспільство, в якому мало місце відкрите обговорення найважливіших, кардинальних соціальних і політичних питань. Хоча й тоді існували так звані “закриті” теми і питання, що не піддавалися загальним обговоренням і дискусіям: для них існували певні санкції і навіть цензура. Отже, гласність здійснювана у такий спосіб, не може бути тотожною свободі слова.

Громадська думка — це: 1) один із виявів масової суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; 2) історично зумовлений і змінний стан громадянської свідомості великих груп людей (Е. Вятр); 3) сукупна, надособистісна позиція, точка зору певної структурно означеної спільноти людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій. Громадська думка — явище умовне, оскільки об'єктивно вона не є сумою точок зору відповідної кількості людей.

Те, що нині називають політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма, В. Леніна та багатьох інших

науковців, хоча сам термін (категорія) “політична культура” почали систематично використовувати лише в 50-х роках ХХ ст.

Існують чотири великі групи визначень поняття “політична культура”:

- психологічні визначення — за основу береться певний набір орієнтацій людей на політичні об’єкти;
- узагальнюючі визначення — політична культура подається і розуміється як певна установка і як відповідна поведінка людини;
- “об’єктивні” визначення — політична культура означає “стандарти влади”, які санкціонують поведінку учасників, сприятливу для певної системи;
- евристичні визначення — політична культура постає як певний гіпотетичний конструкт, створений для аналізу.